

Förluster av kulturhistoriska värden under kriget mellan Finland och Sovjet-Ryssland.

Den förpostställning Finland på grund av sitt geografiska läge innehaft, har tryckt sin prägel på dess kulturs utformning och utveckling. De många krigen ha förorsakat bakslag och stagnationer, ibland mer, ibland mindre märkbara.

En ny svår åderlåtning har åsamkats Finlands kultur genom det nyss avslutade kriget mellan Finland och Sovjet-Ryssland. För de områden, vilka direkt föllo under krigsoperationerna, visade sig ett modärnt krig vara totalt i sin förstörelseverkan. Och freden i Moskva den 12—13 mars 1940 blev hård även i kulturellt hänseende.

En gränsförflyttning behöver icke i och för sig betyda en förintelse av området i fråga kultur. Men att så icke skall vara fallet erfordras framför allt, att bärarna av denna kultur finnas kvar och fortsätta att verka oberoende av de förändrade förhållandena. Därjämte bör åtminstone en del av den nedärvda materiella kulturen ha bevarats: byggnader, bohag, redskap o. s. v.

För de av Finland till Sovjet-Ryssland avträdde områdena saknas dessa förutsättningar. Inom ungefär hälften av de förlorade delarna är ödeläggelsen total: byar, gårdar, odlingar äro fullständigt förstörda. Och från de delar, som fronten åtminstone i huvudsak skonat, har befolkningen begivit sig bort. Till följd av befolkningens bortflyttning har den lokala kulturmiljön sprängts. Detta gäller framför allt Karelen, där kriget och fredslutet i realiteten innebar avslutningen och upplösningen i denna mer än tusenåriga bygds historia och kultur.

I frågan om de inträffade förlusterna i Finland kommer Karelen i första rummet. För att dessa förluster skola framstå i sin fulla vidd, skola vi här ge en sammanträngd översikt över den ätkarelska bygdens utvecklingshistoria.

Den karelska bosättningen leder sitt ursprung från kolonister, vilka vid folkvandringstidens slut och vikingatidens början från västra Finland överflyttade till stränderna väster om Ladoga. Från denna obetydliga början utvecklades under de närmast följande århundradena en bygd, som till följd av sin rikedom och

ovanliga aktivitet väckte grannfolkens uppmärksamhet. Kare-larnas nyttjomarker sträckte sig i norr till Ishavet, i nordväst till Bottniska viken, där de tangerade »birkarlarnas» och norrmän-nens intresseområden. Detta var Karelen storhetstid.

I den kamp, som småningom växte fram om de karelska rikedomarna, om de karelska handelsplatserna och handelsvä-garna, voro Sverige och Novgorod främst intresserade. Det karel-ska området delades: Sverige erhöll den västra delen, Novgorod behöll den östra, vilken även omfattade Karelen huvudbygd. Gränsen fastslogs i freden i Nöteborg 1323.

Intill denna tid hade den karelska bebyggelsen endast föga utbrett sig från den ursprungliga nejden på västra stranden av Ladoga. Den svenska delen av Karelen var sålunda till en bör-jan ytterst glest, knappast alls befolkad. Och ännu vid slutet av medeltiden hade ännu icke på långt när hela det område, som sammanfattats under landskapsbegreppet Karelen, erhållit fast bosättning.

Till följd av Nöteborgs-gränsen kommo den forna central-bygden vid Ladoga och de bebyggelsehistoriskt sett yngre områ-dena i västra Karelen att följa olika utvecklingslinjer. Karelarna öster om gränsen hade nämligen kristnats i den grekisk-katolska läran, karelarna väster om gränsen i den romersk-katolska. Reli-gionsformen har även senare i hög grad påverkat förhållandena i dessa trakter. Detta visade sig i synnerhet efter freden i Stol-bova, då Ladoga-Karelen förenades med Sverige. Till följd av den svenska kyrkans omvändelseverksamhet i de tidigare grekisk-katolska bygderna flydde en stor del av befolkningen till Ryss-land. Man har beräknat, att åren 1656 och 1657 hela 4107 famil-jer flyttade över gränsen. Den svenska statsmakten lät bönder från Savolax bosätta sig på de öde blivna hemmanen.

En del av de ursprungliga karelarna stannade likväl kvar och de och deras avkomlingar förmedlade vidare den gamla lokala karelska kulturen. Mellan dem, de s. k. *äyrämöiset* och de övriga inbyggarna i södra Karelen *savakot*, d. v. s. ättlingarna till de på 1600-talet från Savolax införskrivna kolonisterna, uppehölls en tydlig kulturgräns. Ännu vid mitten av 1800-talet, på sina ställen t. o. m. ännu senare, voro äktenskap mellan kontrahenter från de två folkgrupperna sällsynta. För en äyrämöiskarelare var det närapå en skymf att bliva kallad savakko.

På förlustkontot för det senaste kriget i Finland står som en av de främsta posterna denna gamla ätkarelska kultur på Karelska näset. Visserligen hade den modärna tiden starkt på-verkat även det gamla äyrämöisområdet. Men där fanns fort-farande gömt ett rikt etnologiskt material med talrika viktiga

forskningsuppgifter, — tillfällen därtill äro numera för alltid förfuttna.

I detta sammanhang kan det påpekas, att så gott som hela det väldiga material i fasta fornlämningar, gravar, fornborgar o. dyl., som belyser det karelska folkets äldsta historia, dess självständighetstid, dess »pälsvarutid», för att använda ett av prof. Väinö Voionmaa lanserat uttryck, numera befinner sig på ryska sidan om gränsen och är ryskt forskningsgebit. Lyckligtvis har en stor del av dessa fornlämningar tidigare blivit förtecknade, undersökta och delvis även publicerade.

De etnologiska förlusterna inskränka sig icke enbart till det specifikt karelska äyrämöis-området. Även de ovan nämnda savakkobygderna i södra Karelen voro etnologiskt värdefulla om de och icke på samma sätt som de föregående representerade en gammal lokal kultur. Under de stora etnografiska insamlingarna i slutet av 1800-talet visade sig även savakko-områdena utgöra givande arbetsfält. Tack vare nyss nämnda etnografiska insamlingar finnes lyckligtvis ett gott, numera fullständigt oersättligt material av de bägge stammarnas kultur i Finlands Nationalmuseum i Helsingfors. Mindre samlingar ägde ytterligare Viborgs och Kexholms museer, vilka samlingar torde ha räddats till finska sidan.

Nordost om Ladoga levde en särpräglad, av den modärna tiden ovanligt litet påverkad karelsk kultur, nära besläktad med den fjärrkarelska på andra sidan den förra rysk-finska gränsen. Befolkningen i dessa trakter var grekisk-ortodox. För det övriga Finland föreföll denna miljö i socknarna och skogarna nordost om Ladoga som en högst romantisk värld; vi behöva blott nämna de små, typiska, pittoreska grekisk-katolska bönekapellen, »tsa-sounorna», eller de världsberömda gråterskorna. För etnologen fanns här talrika arbetsuppgifter. År 1927 anordnades en systematisk etnologisk-filologisk undersökning i några byar i Ilomants socken, vilket gav utmärkta resultat (publicerade i Kansatieteellinen Arkisto III, Helsingfors 1939). De byar, vilka då berördes av undersökningarna, äro numera förstörda och befolkningen evakuerad. Samma sak gäller överhuvud taget större delen av detta kulturområde. Det kan betraktas som en ganska märklig tillfällighet, att Nationalmuseet i Helsingfors några månader före krigsutbrottet lät flytta en av de för denna trakt typiska gårdarna av »novgorod-typ» till sitt friluftsmuseum på Fölisön. Denna torde vara en av de sista på finska sidan om den nya riksgränsen.

Inom det från Karelen avträdde området finnas tre städer: Viborg, Sordavala och Kexholm.

Viborgs slott, den närmaste orsaken till Viborgs stads upp-

komst, byggdes under Tyrgils Knutssons tåg till Karelen år 1293 Gud och jungfru Maria till ära, till rikets försvar och sjöfarande till säkerhet. I dessa sistrefererade ord rymmes Tyrgils Knutssons tanke, att i och med uppförandet av ett fäste i Karelen befästa Sveriges och den romerska kyrkans makt i öster, samt samtidigt behärska de viktiga handelsvägarna till Karelen, Novgorod och det övriga Ryssland.

Viborgs stad har vuxit upp i slottets omedelbara närhet. Till en början höll sig den anspråkslösa stadsbebyggelsen till själva slottsholmen, men flyttade småningom, redan på 1300-talet, till en öster om slottssundet belägen udde. På 1400-talet hade staden redan en ganska stor utbredning. Gatorna anpassade sig naturligt efter den bergiga terrängen. Staden hade då en ganska stor stadskyrka, sedermera domkyrka, samt ett dominikaner- och ett franciskanerkloster. Omkring staden byggdes på 1470-talet en med ett tiotal torn försedd kraftig ringmur, vilken under 1500-talet ytterligare förbättrades och utvidgades.

Intill det nyss avslutade kriget var Viborg till vissa delar Finlands utan tvivel ålderdomligaste stad. Den hade sin »gamla stad», vilken omfattade området inom den forna stadsmuren. Visserligen hade Per Brahe år 1640 genomfört en ny, strängt geometrisk stadsplan även för denna del av staden, men ett och annat av den äldre bebyggelsen hade blivit kvar. Strödda över hela »gamla stan» funnos sålunda spår av profana hus från tiden före regularitetens genomförande, d. v. s. före 1640, en del av dem säkerligen medeltida. Av den gamla ringmuren återstod, förutom smärre fragment av själva murstommen, ett medeltida torn, »Rådstornet», samt det under Vasa-tiden uppförda, för alla Viborg-resenärer välkända »Runda tornet». Av de medeltida kyrkorna kvarstodo före krigsutbrottet den gamla domkyrkan och svartmunkekyrkan, båda visserligen till det inre ombyggda.

Flertalet byggnader i Viborgs »gamla stad» utgjordes av vad vi kunde kalla patricierhus, från början av 1800-talet. Aldern hos dem var ju sålunda på intet sätt imponerande, men de representerade trots allt en mycket betydande kulturhistorisk miljö i Viborg. De rika handelsmanssläktorna i Viborg, vilka ofta ursprungligen voro av utländsk extraktion, ha genom århundraden förmått ge den lokala stadskulturen sin prägel på ett sätt, som knappast haft sin motsvarighet i någon annan stad i Finland. De från de viborgska handelsmansfamiljerna utgångna släktorna ha förövrigt spelat en betydande roll i Finlands historia, icke minst kulturellt.

Det har varit svårt att få preciserade uppgifter om förstörelsen i Viborg. I varje fall är det säkert att under de sista da-

garna före fredsslutet ständiga eldsvådor rasat i »gamla stan». De båda medeltidskyrkorna, domkyrkan och svartmunkekyrkan, ha brunnit och äro nu i ruiner. Märkligt nog stå de två tornen i gamla ringmuren oskadade, d. v. s. det medeltida »Rådstornet» och Vasa-tidens runda torn. Slottet har träffats av artillerielden, men skadorna torde icke vara stora. Till det sista vajade Finlands statsflagga på det höga S:t Olofstornet.

En kulturhistorisk helhet för sig bildade även herrgårdsbebyggelsen i Viborgs omgivningar. Till en del hörde denna miljö samman med de viborgska patricierfamiljerna. Men här mötte även ett starkt ryskt aristokratiskt inslag.

Så gott som samtliga av dessa talrika små herrgårdar äro byggda i en ganska särpräglad empirestil, flera av dem enligt ritningar av sin tids mest anlitade arkitekter i Petersburg. Gemensamt för alla är den rika användningen av kolonner trots att byggnadsmaterialet i flertalet fall är trä.

En av dessa gårdar är allmännare bekant, godset Monrepos omedelbart utanför Viborg. Karaktärsbyggnaden, uppförd enligt ritningar av en italiensk-rysk petersburg-arkitekt, hörde till de i arkitektoniskt hänseende diskreta i gruppen. Det är icke heller karaktärsbyggnaden, som gjort Monrepos känt, i synnerhet i turistkretsar, utan dess jättelika park. De stora anläggningarna påbörjades redan på 1770-talet av generalguvernör Stupichin, utvecklades ytterligare i början av 1800-talet av prins Friedrich Wilhelm Karl, sedermera konung av Württemberg, samt fullbordades av geheimerådet, baron Paul von Nicolay. Såsom av dessa namn framgår, var det medlemmar av den högsta societeten i Petersburg, som hade sina egendomar i Viborgs-trakten, egendomar, för vilka jordbruket knappast någonsin varit av större betydelse.

Beträffande de två övriga karelska städerna, Sordavala och Kexholm, vilka även de numera befinna sig på ryska sidan, kunna vi fatta oss kort. De kulturhistoriska förlusterna äro här mindre kännbara.

Sordavala, som till stora delar förstörts under kriget, var en jämförelsevis modärn stad. Den grundades visserligen redan 1643, men stadens äldsta intill kriget bevarade byggnader, torde ha varit först från 1800-talets början.

Kexholm är i förhållande till föregående en mera historiskt betonad stad. Ursprungligen torde den ha utgjort en av karelnas handelsplatser. Under Tyrgils Knutssons tåg till Karelen erövrades Kexholm av en svensk styrka, men redan ett år senare var orten i novgorodernas händer. Därefter höllo dels ryska, dels lithauiska furstar fästet ända till slutet av 1500-talet, då svenskarna

för kortare perioder tog Kexholm i besittning. Genom freden i Stolbova blev Kexholms stad och borg svensk egendom för ungefär ett århundrade, d. v. s. intill freden i Nystad 1721. De lämnningar, som funnits bevarade av den gamla borgen, härröra till största delen från den svenska perioden, vilket gör att man med särskild saknad skiljes från Kexholm.

Karelarna äro till sitt absoluta flertal lutheraner och lutherska kyrkor funnos följaktligen i samtliga karelska socknar. Av dessa kyrkor ha antagligen de inom krigszonen skadats eller förstörts. På den karelska landsbygden funnos inga bevarade medeltidskyrkor, däremot förekom här några egenartade kyrktyper från 1700-talets senare hälft och 1800-talets början. I vartdera fallet rör det sig om korskyrkor av trä, delvis synnerligen stora, nästan monumentala byggnadsverk.

Grekisk-katolska karelare förekommo i större utsträckning endast i de forna gränsområdena. Finlands grekisk-katolska ärkebiskop hade sitt säte i Sordavala, där även ett prästseminarium verkade. Av klostren var Valamo kloster på likabenämnda öar i Ladoga det förnämsta. Valamo kloster utgör en stor kulturhistorisk förlust, ehuru icke på samma sätt nationell som Karelen övriga kulturvärden.

Vi ha ganska utförligt uppehållit oss vid Karelen. Anledningen härtill har varit den, att Finland där förlorat kulturområden och miljöer, till vilka motsvarigheter icke finnas på andra håll i landet. Dessa förluster ha därtill till en avsevärd del varit totala, d. v. s. kulturvärden ha på grund av krigsfronten fullständigt förintats. Karelen har än en gång utgjort stridsplatsen mellan väster och öster, mellan det västerländska svärdet och österns kroksabel, den strid, som Karelen bär som ödesbestämt sköldemärke i sitt landskapsvapen.

I jämförelse med den för finländska förhållanden fruktansvärda kulturella åderlåtning, som de karelska områdenas tillspillogivande innebär, äro kulturförlusterna i norr och i väster obetydliga. De landavträdelser, som skett i norr behöva knappast beröras. Ifrågakarande trakter skiljde sig icke kulturellt från angränsande bygder på finska sidan gränsen.

Några ord däremot om Hangö.

I de dagliga kommunikéerna rörande flynggrepp över hemorten har Hangö ofta varit nämnt. De materiella skadorna äro även stora, men på intet sätt i rimlig proportion till de bombmängder, som vräkts ned över staden.

Hangö är en av de yngsta städerna i Finland — stadsprivilegier erhöll den först år 1878. För sin utveckling har den att tacka en utomordentlig hamn.

Hangöudd har från äldsta tider haft en utomordentlig betydelse för all sjöfart. I den kända danska farledsbeskrivningen från 1200-talet nämnes Hangöudd, såsom en av fixpunkterna för farleden österut. Under nyare tid har udden spelat en stor roll i sjömilitärt hänseende. I samband med de sjömilitära dispositionerna voro de befästningsarbeten, som något före Gustaf III:s ryska krig 1788—89 från svensk sida utfördes på några klippholmar utanför Hangö. Dessa befästningar, av vilka fästningen Gustafsvärn är den mest kända, sprängdes av ryssarna under orientaliska kriget 1854, men en del ruiner återstå. Det är sålunda ytterligare ett kulturminne som överantvardas åt Sovjet-Ryssland, om ock arrenderat på 30 år.

Med avträddandet av Hangöudd följer endast en obetydlig landsbygd.

Trots de talrika bombanfallen över så gott som samtliga Finlands städer, berörde de på »hemorten», d. v. s. utanför krigsoperationsområdet, uppkomna skadorna endast föga kulturhistoriska värden i vanlig mening. I varje händelse äro de obetydliga vid sidan av det som gått förlorat i Karelen och på Hangöudd.

Med detta kunna vi avsluta skildringen av de kulturhistoriska förluster Finland åsamkats, dels av kriget, dels av freden i Moskva. Dessa förluster kunna måhända förefalla mången obetydliga, det är i regel icke fråga om ting, vilkas värden kunna beräknas i penningar, ofta saknas t. o. m. konstnärliga och dylika värden. Det avgörande ligger däri, att Finland förlorat något som utgjort en betydande beståndsdel i Finlands kultur. Genom förlusten av denna beståndsdel har helheten på ett kännbart sätt rubbats.

Nils Cleve.